

QARLUQ LAHJASI MORFOLOGIYASINING SHONAZAR SHOABDURAHMONOV TOMONIDAN O'RGANILISHI

Qodirov Umarjon Akramjon o'g'li,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi
umarqodirov6669@gmail.com

Annotatsiya. Shonazar Shoabdurahmonov uzoq yillik ilmiy faoliyati davomida tilshunoslikning turli sohaları bo'yicha ish olib borgan. Bularning ichida, albatta, dialektologiya sohasidagi tadqiqot ishlari alohida o'rin tutadi. 1950-yillarning o'rtalaridan o'zbek shevalarini o'rganishga kirishdi hamda shundan keyingi asosiy ilmiy faoliyati o'zbek dialektologiyasi bo'yicha bo'ldi. U o'zbek tilining qarluq lahjasini chuqur tadqiq qilgan olim. Ushbu maqolada olimning qarluq lahjasi morfologiyasiga oid tadqiqoti haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar. O'zbek tili, qarluq lahjasi, dialekt, sheva, asos, egalik, ko'plik, adabiy til, shahar shevasi.

KARALUK LEHÇESININ MORFOLOJISININ ŞONAZAR ŞOABDURAHMANOV TARAFINDAN İNCELENMESİ

Kodirov Umarjon Akramjon oğlu,
Alisher Navoiy Adli Taşkent devlet özbek dili ve edebiyatı üniversitesi öğretim üyesi

Özet. Şonazar Şoabdurahmanov, uzun yıllar süren bilimsel kariyeri boyunca dilbilim alanında birçok çalışmaya imza atmıştır. Bunlar arasında özellikle diyalektoloji alanındaki araştırmaları önemli bir yer tutmaktadır. 1950'li yılların ortalarından itibaren Özbek lehçelerini incelemeye başlamış ve sonraki bilimsel faaliyetleri Özbek diyalektolojisi üzerine yoğunlaşmıştır. Özbek dilinin Karaluk lehçesini derinlemesine araştıran bir bilim insanıdır. Bu makalede, bilim insanının Karaluk lehçesinin morfolojisi üzerine yaptığı araştırmalar ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler. Özbek Dili, Karaluk Lehçesi, Diyalekt, Lehçe, Temel, Sahiplik, Çoğul, Edebî Dil, Şehir Lehçesi.

ИЗУЧЕНИЕ MORFOLOGИИ KAPЛYKCKOГO ДИAЛEKTА ШОНАЗАРОМ ШОАБДУРАХМАНОВЫМ

Кодиров Умаржон Акрамжонович,
преподаватель Ташкентского государственного университета
узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Аннотация. Шоназар Шоабдурахманов в течение многих лет своей научной деятельности занимался исследованиями в различных областях языкознания. Особенно важное место среди его работ занимают исследования в области диалектологии. С середины 1950-х годов он начал изучать узбекские диалекты, и его основная научная деятельность была посвящена узбекской диалектологии. Он стал ученым, глубоко исследовавшим карлукский диалект узбекского языка. В данной статье рассматриваются исследования ученого по морфологии карлукского диалекта.

Ключевые слова. узбекский язык, карлукский диалект, диалект, говор, основа, притяжательность, множественное число, литературный язык, городской говор.

STUDY OF THE MORPHOLOGY OF THE KARLUK DIALECT BY SHONAZAR SHOABDURAKHMANOV

Kodirov Umarjon Akramjon o'gli,

teacher at the Alisher Navoi Tashkent state university of uzbek language and literature

Annotation. Shonazar Shoabdurakhmanov, during his long scientific career, worked in various fields of linguistics. Among these, his research in the field of dialectology holds a special place. Since the mid-1950s, he began studying Uzbek dialects, and his main scientific activity became focused on Uzbek dialectology. He is a scholar who conducted in-depth research on the Karluk dialect of Uzbek. This article discusses the scholar's research on the morphology of the Karluk dialect.

Keywords. Uzbek language, Karluk dialect, dialect, speech, base, possession, plural, literary language, urban speech.

Egalik kategoriyasi. Sh. Shoabdurahmonov qarluq lahjasining farg'ona guruh shevalaridagi egalik qo'shimchalari asosan adabiy tildagi egalik qo'shimchalari bilan mos ekanligini, lekin ayrim shevalarda (Toshkent, Jizzax, Parkent) ularning o'ziga xos belgilari mavjudligini ta'kidlaydi [2, 88]. Masalan, toshkent shevasida:

Unli bilan tugagan o'zakdan so'ng			Undosh bilan tugagan o'zakdan so'ng	
Shaxs	Birlik	Ko'plik	Birlik	Ko'plik
1	-м	-вуз// -уз// -вузэ// -вэзэ	-ъм	-увуз// -у:з// -уз// -увузэ// -у:зэ // -узэ
2	-нэ (>й)	-йъз// -ъз// -йла	-ънэ (>ъй)	-ъйъз// -йъ:з// -ъз// -ъйла
3	-съ	-съ	-ъ	-ъ, -луъъ// -луъъ

Egalik qo'shimchalari faqatgina ot turkumidagi so'zlarga emas, sifatdoshlarga ham qo'shiladi: *йъйарънъ йеп, ъчарънъ ъчън* // ad.-orf. yeyarini yeb, icharini ichib. Egalik qo'shimchalari ko'pincha -ган bilan tugagan sifatdoshlarga ham qo'shiladi: *оқъгънъм-оқъгън*.

O'zbek adabiy tilida egalik qo'shimchalari odatda so'z o'zagining qurilishini o'zgartirmaydi, faqat ayrim holatlarda unlikning tushishi va so'z oxiridagi q va k tovushlarining jaranglilashishi yuz beradi. Qarluq lahjasi shevalarida esa ъ tovushining tushishi (toshk. қоннъм, қоннънг, қоннъ < қарън; қўйнъм, қўйнънг, қўйнъ < қўйън), u tovushining tushishi (toshk. Буннъм, буннънг, буннъ < бурун), э tovushining tushishi (toshk. шәҳръм, шәҳрънг, шәҳръ < шәҳәр); [к > ғ] almashishi: *ортәгъм, ортәгънг, ортәгъ < ортәк; қышләгъм, қышләгънг, қышләгъ < қышләк*. Bu holat bir bo'g'inli so'zlarda uchramaydi.

Qarluq lahjasining toshkent guruhi shevalarida [ɔ] tovushi bilan tugagan so'zlarda 1-2-shaxslarda so'z oxiridagi [ɔ] tovushi bilan egalik qo'shimchasi orasida й tovushi orttiriladi:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
1	<i>пәрвәйъм</i>	<i>пәрвәйуз // пәрвәйувуз</i>
2	<i>пәрвәйънг</i>	<i>пәрвәйъз</i>
3	<i>пәрвәсъ</i>	<i>пәрвәсъ</i>

Egalik qo'shimchasi odatda so'z o'zagiga qo'shiladi. Lekin agar o'zakka ko'plik qo'shimchasi qo'shilgan bo'lsa, egalik qo'shimchasi ko'plik qo'shimchasidan keyin qo'shiladi:

Shaxs	Birlik	Ko'plik
1	<i>кыйъмләръм</i>	<i>кыйъмләръмъз // toshk. кыйъмләруз</i>
2	<i>кыйъмләрънг</i>	<i>кыйъмләръйз // toshk. кыйъмләръз</i>
3	<i>кыйъмләръ</i>	<i>кыйъмләръ // toshk. кыйъмләръ</i>

Toshkent guruhi shevalarida egalik qo'shimchasi ko'plik qo'shimchasidan oldin kelishi ham mumkin: toshk. үзъмьйлә, бәғьйлә. Qiyoslang: farg'. үзүмләрһнг, бәғләрһнг.

Qarluq lahjasi shevalarida xuddi adabiy tildagidek, otlarga qo'shilib egalik kategoriyasini hosil qiladigan -нъкъ > -дъкъ // -тъкъ egalik qo'shimchalari mavjud. Toshkent guruhi shevalarida ushbu egalik qo'shimchasining birinchi undoshi so'zdagi oxirgi undoshga moslashadi. Qiyoslang: jiz. Кәръмнъкъ, мәнъкъ, сәнъкъ, бьздъкъ, сьздъкъ, туттъкъ; toshk. кўзъкъ, бәшшъкъ, тәккъкъ, темърръкъ, тәлтъкъ va h.k.

Ko'plik kategoriyasi. Shonazar Shoabdurahmonov o'zbek shevalarida ko'plik kategoriyasi xuddi adabiy tildagidek morfologik (бәләләр // бәләлә // бәлә, мәләләр // мәләлә) va sintaktik (он әдәм, кәттә-къчъкъ, хәр хъл қәләм, тодә-тодә) usul bilan hosil qilinishini ta'kidlab o'tadi. [2, 90]

-лар affiksi adabiy tilimizda ham, qarluq lahjasi shahar shevalarida ham quyidagi ko'rinishlarga ega: -лар (and. қьзлар), -ләр (and. гүлләр), -лә (toshk. әдәмлә), -әр (park. бьзәр), -ә (toshk. бьзә, бьзә > бзә).

Qarluq lahjasining ayrim shevalarida I va II shaxs kishilik olmoshlarining ko'plik shakllari bir qator o'ziga xosliklarga ega: jiz. сьзлә // сьлә ≈ сьләр. Masalan, сьзлә (сьлә) бәрһнглә // ad.-orf. sizlar boringlar.

Toshkent shevasida kishilik olmoshining II shaxs birlik shakliga -лар ko'plik yasovchi qo'shimcha qo'shilganda (сәнлә > сәллә) II shaxs ko'plik olmoshi сьз bilan aynan bir xil ma'no ifodalamaydi. Сәнлә > сәллә shaklida II shaxs ko'plik ma'nosi bilan birga murojaat qilinayotgan shaxslarga nisbatan mensimaslik ma'nosi ham bor.

Qarluq lahjasi shevalarida -лар ko'plik affiksi fe'lga ham qo'shiladi. Bunda harakatning bajaruvchilari bir necha shaxslardan iborat bo'ladi. Bunda ko'plik yasovchi qo'shimcha otlarda bo'lgani kabi so'zning o'zagiga qo'shilmaydi. Balki fe'lga qo'shilgan shaxs-son va zamon qo'shimchalaridan keyin qo'shiladi. Agar adabiy tilda -лар affiksi III shaxsga qo'shilsa, shevalarda II shaxsga ham qo'shiladi. Bunday holda -лар qo'shimchasi -z (-iz) qo'shimchasining vazifasini bajaradi. Masalan, park. дәрйәгә тәш әтмәнгләр бәтәр кетәр (qiyoslang: ad.-orf. otmangiz).

Fe'llarda ko'plikni ifodalash uchun -лар qo'shimchasidan tashqari -k (келдик) va -q (sayт. бардык) affikslari ham ishlatiladi. Toshkent shevasida I shaxs ko'plik ma'nosini ifodalash uchun -мьз > -вуз (кўрдьмьз > кўрдувуз > кўрдуз), II shaxs ko'plikni ifodalash uchun esa -з (бәрдьз) affiksi qo'llanadi.

Toshkent shevasida -луз affiksi egalik ma'nosi bilan birgalikda ko'plik va hurmat ma'nolarini ham ifodalaydi: ўзлугъ ≈ farg'. өзләрь, toshk. Қўйлуғьнь бәқьшвәттә // ad.-orf. qo'ylarini boqishyapti.

Qarluq lahjasining toshkent shevasida qarindoshlik ma'nosini bildirgan so'zlarda -лар affiksi I va II shaxs egalik qo'shimchasini olgan so'zlarning o'zagiga qo'shilib, hurmat ma'nosini ifodalaydi: әйәмлә, бுவәмлә; әйәйлә (>әйһнглә), бувәйлә (<бுவһнглә) va h.k. Shu turkumdagi so'zlarda ko'plikni ifodalash uchun (qarindoshlik ma'nosini ifodalagan so'z birlik sonda bo'ladi) so'z o'zagiga qo'shilgan egalik qo'shimchasi bilan ko'plik shaklini yasovchi qo'shimcha o'rtasida -зь formanti paydo bo'ladi: Qiyoslang: бுவәмлә, бувәйлә ≈ бுவәмгьлә, бувәнггьлә; хәләмлә, хәләйлә ≈ хәләмгьлә, хәләнггьлә; тәғәмлә, тәғәйлә ≈ тәғәмгьлә, тәғәнггьлә; әкәмлә, әкәйлә ≈ әкәмгьлә, әкәнггьлә; әпәмлә, әпәйлә ≈ әпәмгьлә, әпәнггьлә.

Tuslanish. Sh. Shoabdurahmonov qarluq lahjasining shahar shevalarida tuslanish tizimi o'ziga xos jihatlarga ega ekanligini ko'rsatib o'tgan. Masalan, and. -дъкъ (келдъкъ) ≈ toshk. -дув(зә) [келдув(-зә)], jiz. -тъй (куттъй), toshk. -вәммән (бәрвәммән) ≈ and. -йәппән (бәйәппән) ≈ park. -вәттәм (бәрвәттәм) ≈ samarq. -әмман (бәрәмман) ≈ namang. -уттәмән (бәруттәмән). [2, 93]

Tuslanish tizimida shevalardagi farq buyruq maylining shakllarida ham ko'rinadi: toshk., park. -ьй (келъй), -гьн (кегьн), -сьн (кесьн) va h.k.

Qarluq lahjasi shevalarida fe'llarning tuslanishi

O'tgan zamon

Aniq o'tgan zamon "kel" va "kut" fellarining tuslanishi

Shaxs	Birlik	Ko'plik
1	келдъм (<i>farg'.</i> , <i>and.</i>)	келдък [// <i>toshk.</i> келдув(за)]
2	келдънг	келдъйнар [// <i>toshk.</i> келдъйлә]
3	келдъ	келъштъ
1	куттъм (<i>jiz.</i>)	куттъй
2	Куттънг	куттъйъз
3	куттъ	куттъ(лә)

Hozirgi zamon "bormoq" fe'li

Shaxs	Birlik	
1	бэрвэмман (<i>toshk.</i>)	барйәппән//бэрийәппән (<i>and.</i> , <i>farg'.</i>)
2	бэрвэссән	барйәпсән//бэрийәпсән
3	бэрвэштъ	барйәнтъ//бэрийәнтъ
	Ko'plik	
1	бэрвэммъз// бэрвэммъза	барйәппъз//бэрийәппъз
2	бэрвэссълә	барйәпсъләр//бэрийәпсъләр
3	бэръшвэштъ	баръшйәнтъ//бэръшйәнтъ

Shaxs	Birlik		
1	бэрвэштъм (<i>park.</i>)	бэрэмман <i>samarq.</i>)	бэруттъмән (<i>namang.</i>)
2	бэрвэштънг	бэрәпсан	бэруттъсэн
3	бэрвэштъ	бэрәпту	бэруттъ

Kelasi zamon "bormoq" fe'li

Shaxs	Birlik	
1	бэрәрмән // барәрмән (<i>and.</i> , <i>farg'.</i>)	бэрәрмән > бэрә:мән (<i>toshk.</i>)
2	бэрәрсән // барәрсән	бэрәрсән > бэрә:сән
3	бэрәр // барар	бэрәр
	Ko'plik	
1	бэрәрмъз // барәрмъз	бэрәрвуз > бэрә:вуз(а)
2	бэрәрсъләр // барарсъләр	бэрәрсълә > бэрә:сълә
3	бэръшәр // баръшәр	бэръшәр

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Шаабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1983. – 192 с.
3. Шаабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Фан, 1962. – 372 б.
4. Шаабдурахмонов Ш. Ўзбек халқ шеваларида сўз ва форма ясовчи аффикслар / Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент, 1984. – Б. 238-247.